

„HOL MINDENT ELBORÍT AZ ÓSI KÖD”

Füst Milán külön útja

Mióta több mint fél évszázada először írtam Füst Milánról, keresem besorolhatatlanságának a jellegzetességeit. Holott most, hogy újraolvastam a hajdani írásomat, mintha már akkor a közelébe jutottam volna. Az egyedüli HANG-hoz. A hangzás mindenkiétől elütő másságához.

Ezt írtam akkoriban Pierre Lépine-nek, a párizsi Pasteur Intézet igazgatójának szavait idézve: „Mi az élet? A titok titok marad. Bármely magyarázat, amit az életről adni tudnánk, kevésbé lenne világos, mint az életről adott intuitív felfogásunk.”

Vagyis Füst hangjának egyedisége, gondoltam akkoriban, gondolom ma is, VALAMINEK a belső megérzése, és az arra való intuitív ráhangolódás.

Mire? Erre próbálok néhány gondolatot összefoglalni.

Nem hallgatnám el, hogy ez a megjegyzésem az ő hangjáról, ami, mint a leütött hangvilla rezgése, végigvonul az egész életművén, olyannyira megtetszett neki, hogy 1964 szilveszter éjszakáján rám dörrent telefonon és meghívott magához.

Tudjuk, a nagy életművek egyik sajátossága a másokéhoz nem hasonlítható hangzásuk. Így van ez az irodalomban, a zeneművek hangzásában, a képzőművészet kompozíciójában, színvilágában. Ezekben kaphat formát a létezés totalitása.

Füst Milán első verskötetének hangzását – már sokaktól idézve – jellemezte Nagy Zoltán, a *Nyugat* első nemzedékének mára elfeledett költő-kritikusa: „Messze áll mindenkitől, mint a sivatag fája.”

Teltek az évek. Ismerkedtem a tizennyolcadik századi festő, Francesco Guardi *Gondola a lagúnában* című képével. Az 1780-as években a velencei festészetet Canaletto pompázatos, a karneváli világot idéző *vedutái* uralták. A *veduta* szó azt jelenti: *ami látszik*. Ezzel a festői eljárással, „hangzással” fordult szembe magányosan Francesco Guardi. A korszak más festőitől teljesen elütő képeivel megérezte Velence közeledő történelmi kietlenségét. Ráhangolódott a lagúnák dallamos zsongásában is a lagúna sivárságában a korszak hanyatlására. A *Gondola a lagúnában* sötétülő víztükrét csak a háttér ritkán felvillanó fényei világítják meg. A magányos gondola magányos hajója a lagúnavilág közeledő sorsa felé evez. Andrei Pleșu erről azt írja, hogy akkoriban a karnevál vigyorgó lényé úgy kiforgatta magából Velencét, hogy sikerült egyidejűleg színlelnie a halált, és rendesen meg is halni közben.

Másfél évszázaddal később kezdődően Európa hangos terein, tömeggyűléseinek, menetelő seregeinek üdvivalgása közben előbb tízmillió, majd ötvenmillió halottjával nemcsak színlelni tudta a pusztulást, de sikerült rendesen halált halálra halmozni. Ez volt Füst Milán pályájának térideje. Magányos gondolásként evezett a sötét vizeken, ahol, mint a *Habok a köd alatt* című versében írta, a hajók kiválnak „a ködből, majd eltűnnek benne nyomtalanul”.

Pályaindulásakor az európai irodalom megérzi az első világháborúval kezdődő értékvesztést, a kiteljesedő korszakvákuumban a közeledő veszendőséget. Indul az Én felszámolódását ábrázoló nagy művek sorozata Thomas Mann-nal, Kafkával, Musillal, Brochhal, folytatódik majd Camus-vel, Beckett-tel, másokkal.

A magyar irodalom legnagyobbjai is más ösvényen járnak. Ebben a járás-kelésben alig kap visszhangot Füst Milán. Törekvéseiről írja majd *Őnarckép* című versében: „...ki meg-

szagolván honi földjét, új ösvényre fordul hirtelen...” Anélkül, hogy tudná, intuitív kapcsolatba kerül az európai irodalom induló áramával olyan hazai világban, amely száműzetésbe hajszolja a polgári individualitást. Nádas Péter nemrégiben ezt egyetlen frappáns mondattal foglalta össze: „Füst életműve az individuális korszak záróköve.”

Amikor Osvátnak, Kosztolányinak, Tóth Árpádnak felolvassa első drámáját, egyöntetűen vágják rá a dicsérő szavakra: sötét, az a baja, hogy nagyon sötét.

Abban is az európai irodalom nevezett alkotóinak öntudatlanul is társa, hogy, mint írja, őt a *hasadás* érdekli, ami az embert önmaga számára idegenné teszi. Ez a lélekkhasadás nála létezés-hasadássá mélyül az Én „két oldalának”, a humánusnak és az animálisnak a brutális ütközésében. Mintha örökösen kráter pereméről pillantana a mélység sötétjébe, ahol már nem látható semmi. Bataille szerint az irodalom a Rossz és a Bűn kifejeződése is. Ezt úgy formálnám át, hogy az ellentéteivel való együttállás. Az ifjú Henrik apja a Király meggyilkolására készülve mondja: „Az élet szörnyű terv.” Az öregedő Király így tud szólni: „A szépet szerettem, de szerettem a rútat is...”

Az, hogy a más úton járó magyar irodalomban az ő pályáösvénye kapcsolódik az európai irodalom egyik nagy vonulatához, ráérezés a korszak lényegiségére. Olyan *belső hangzás*, ami folyamatosan eltűnik, de visszatér, mint egyes zeneművekben a rondótelemek. Amiképpen például Ország Lili képein a sötétségből kicsillanó ősi alefbetűk, jelek, ikonok, romfalak, amelyekben a világegyetem sűrűsödik a teljes térfogatában.

Ugyanez sűrűsödik Füst Milán kulcsszavaiban. Nézzünk néhányat: romlás, álom, szörnyek, állat, derengés, köd, homály, idegenség, zsidó, csend, éjszaka, semmi. Kulcsszavaiból akár megfonható az a koszorú, amely az *Öregség* című verse végső sorából kicseng: „A feje körül tompa derengés...”

1913-ban írja a *Boldogtalanokat*. Ugyanezekben a hónapokban írja Thomas Mann a *Halál Velencében*. Akkoriban vág neki a *Negyedik Henrik királynak*, amikor Schönberg befejezetlenül hagyja ránk a *Mózes és Áront*. Ugyanabban az idősávban dolgozik Störr kapitány lélekkhasadásain, amikor Camus *Az idegent* írja.

A „mögöttesben” hol az első, hol a második világháborút sejtető közérzet. Füst nem ismeri az európai kollégák műveit. (Thomas Mannról említést tesz.) Nem tudatos, de kétségtelen az univerzális egybeesés. Ez adja a sokak által elemzett látomásvilágát, amely víziókba koncentrálna a sejtető valóságot. Egyetlen példa erre Poszler György megfigyelése alapján. A *Levél Kanadából* című álommozzanatában piros sipkában jeleníti meg a vadászokat. Később tudja meg, hogy a kanadai vadászok valóban piros sipkában mennek a hómezőre, hogy jól láthatóak legyenek.

Visszatérnék kulcsszavaihoz, kapcsolódva nyelvhasználatához. Jól ismert a Fülep Lajossal való levélváltása. Fülepnek abban igaza volt, hogy Füst nyelve elűt a szokásos magyar nyelvhasználattól. Csak azt nem vette észre, hogy a magyar–jiddis–tót kevercsében mélyebb esszencialitás fejeződik ki, ami segít megszólítani a térség vákuumérzésének univerzalizálását.

Valami hasonlót írt más összefüggésben Hermann Broch a vákuumérzés nyelvéről: vele olyan sajátos nyelvteremtő vállalkozás születik, írta, az „irracionális világlátás (olyan) őszimbolikája... amely a lét lényegét, az ember lényegét ábrázolja...”

Füst munkáiban nem jelennek meg a történelem közvetlen eseményei. Talán csak az emlékezetes ötvenhatos verse kivétel. Ebből vonhatták le többen is azt a következtetést, hogy az irodalmat a napi históriától távol kívánta tartani.

De ez nem ilyen egyszerű. Igaz, elválasztotta. Ám érdemes itt kitérni a versek, a próza, a drámák és a Napló kapcsolatára. Ha a lebilincselő és elriasztó szövegtengeren átszítaljuk a történelemre, politikára utaló mondatokat, aranyhomokként ott találjuk a huszadik század első felének magyar és európai történelmét. Nem könnyű munka, de azért gumicsizma nem kell hozzá.

1914. A háború kitörésekor írja: „A németekben nincs bosszúság, hogy mozgósítani kell... vége a szolid, tartós, hosszú időkre szóló berendezkedéseknek, a tartós társadalomnak... sebesültek kimerült, állati fáradtságról beszélő apatikus tekintete... hány kéz pusztul el, amely simogatni tudott... Fegyverben Anglia... polgárok egymás ellen... középkor...”

1941. Magyarország újabb hadba lépésekor: „Egy nap egy csatában többet ölnek, mint a vadak száz év alatt... ez a félelem országa, az állandó rémületé... nézz meg egy szép zöld rétet, milyen nyugalmat lehel, s most élet-halálharc pokla... a halál a dolgok minden pillanatában jelenlévő princípiuma...”

1944. január 1-jén: „Ez a halál éve... érzem.”

1944. március 15-én Ribbentrop utasítja Dietrich von Jagow budapesti német követet, hogy tájékoztassa az Opera díszpáholyában ülő Horthy Miklóst Hitler meghívásáról. Ezen a napon jegyzi föl Füst Milán: „Gázkamrákról hallok, ahová elvitték (a zsidókat) meghalni egyetlen ember akaratából... a természet embereket hozott létre, s ami itt van, nem embernek való...”

Életművét többször különböző esztétikai kategóriákba próbálták begyömöszölni, hol divatos, hol idejétmúlt stílusirányzatokba. Ez lehet szokásos módszertan. De az életmű éppen besorolhatatlanságával hárítja el az ilyen igyekezeteket. Minden korszak értelmezési szisztémában más és más árnyalatok dominálnak, mert természetesen mindig a saját korszak értelmező-technikai és életérzései serkentik az elemző munkálkodást.

A huszadik századi európai irodalom vákuumérzésével való rokonságát említettem. De foglalkoztatott még egy kérdés, amit magamnak sem tudtam pontosan megfogalmazni. Csak akkor, amikor rátaláltam a *Végrendelet feleségemnek* című versének arra a sorára, amit címül választottam: „Hol mindent elborít az ősi kód...” Ezt folytatja a *Habok a kód alatt* című utolsó előtti sorában: „Végezzétek el e kétes térségen futásokat...”

Olyan tájékon hangolódott rá sorsidejére, ahol ama ősi kód örökösen kétes térséget borít el. De tovább is ment: keletre. A talán még kétesebb tájék még sűrűbb kódvilága felé. Írt, beszélt róla, hogy milyen közel állt hozzá ennek a világnak rokonnak érzett nagy irodalma: „Ifjúságom húsz teljes évét töltöttem Tolsztojjal... mérhetetlenül sokat tanultam tőle. Néha azt gondoltam, hogy annak legjavát, amit a művészetről tudok, neki köszönhetem... rajta nevelkedtem.” Talán ismerethiányom az oka, de az ilyen „társégitágitottsággal”, ahol egy másik verssorát idézve „a vad burjánzás mindent ellepett”, recepciójában nem találkoztam. Pedig nem csak Tolsztojért, ugyanúgy lelkesedett Gogolért, Goncsarovért, Leszkovért, Dosztojevskijért.

A halála óta eltelt fél évszázad választ adott arra a kérdésre is, hogy folytatható-e az életmű. Nem lett, nem is lehet folytatható. De munkái velünk maradnak. Van okunk ragaszkodni hozzájuk kétes térségünkön, ahol a vad burjánzás ama ősi kódokban mindent ellep.